

W KRĘGU PROBLEMÓW ANTROPOLOGII LITERATURY

CIAŁO I RZECZ W LITERATURZE

STUDIA POD REDAKCJĄ

WANDY SUPY I IWONY ZDANOWICZ

BIAŁYSTOK 2016

Recenzenci:

prof. dr hab. Ludmiła Łucewicz
dr hab. Alina Orłowska
dr hab. Halina Tvaranovitch, prof. UwB
dr hab. Dariusz Kulesza, prof. UwB

Projekt okładki:

Redakcja i korekta

Barbara Piechowska (jęz. polski)
Agata Rozumko (jęz. angielski)
Iwona Zdanowicz (jęz. rosyjski)
Bazyli Siegień (jęz. białoruski i ukraiński)

Redakcja techniczna i skład:

Bartosz Kozłowski

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2016

Wydanie publikacji sfinansowano ze środków
Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Białymstoku

ISBN 978-83-7431-491-6

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
15-097 Białystok, ul. M. Skłodowskiej-Curie 14, (85) 745 71 20
<http://wydawnictwo.uwb.edu.pl> e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl

Druk i oprawa:

SPIS TREŚCI

Ciało i rzecz w literaturze

Татьяна Автухович Оппозиция нагой/одетый человек в современной культуре	15
Joanna Getka Lekarstwa, narzędzia i metody leczenia w domu w XVIII wieku (na materiale porad z druków bazyliańskich)	33
Валентина Бондаренко Вещный мир в традиционных русских колыбельных песнях	49
Weronika Dulęba Jak kocha kamień? Status przyrody nieożywionej w wybranych utworach Marii Sadowskiej	59
Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska Роль предметов в жизни и творчестве Тэффи	71
Евдокия Нестерова Золотая окружность – вещная судьба мира	81
Rafał Siwicki W kręgu najprostszych rzeczy. Rola przedmiotów w <i>Białym statku</i> Czingiza Ajtmatowa	91
Magdalena Ślawska <i>Leksikon YU mitologije</i> , czyli przeszłość zaklęta w rzeczach	103
Marta Zambrzycka Używki w powieści kryminalnej na przykładzie powieści Erika Axla <i>Sunda Oblicza Victorii Bergman</i>	117

Ольга Бараш Метафізика вещи в творчестве «бездомных» поэтов (Збигнев Херберт и Иосиф Бродский)	129
Ирина Коган Вещный мир современной российской детской поэзии	141
Beata Siwek Символика реквизита в современной белорусской драматургии	149
Вольга Нікіфарова Рэчы, дарагія сэрцу, у мастацкім свеце лірычнай прозы Янкі Брыля	165
Iwona Mityk Kondycja ludzi i rzeczy w wybranych opowiadaniach Andrzeja Stasiuka	177
Кира Гордович Мотивы и образы в книге Л. Улицкой <i>Священный мусор</i>	191
Dorota Żygadło-Czopnik „O czym rzeczą rzeczy”, czyli wspomnienia rodzinne w powieści <i>Zaziemie</i> Jany Šrámkovej	197
Monika Knuirowska Świat rzeczy w zbiorze opowiadań Asara Eppela <i>Trawiasta ulica</i>	211
Анна Синицкая «При помощи вещей»: сюжет как rebus в новейшей драме	227
Валентина Біляцька Функція речі в ритуалі та повсякденному житті (на матеріалі українських історичних романів у віршах)	243
Наталія Городнюк Концепт машини у модерністському романі 20-х рр. ХХ ст.: компаративні аспекти	255
Нина Мороз Метафізика искусственного тела в новеллистике Р. Брэдбери (<i>Электрическое тело пою!</i>)	269

Ирина Плеханова Метаморфозы тела в одноактной драматургии Л. Петрушевской	281
Анастасия Липинская Что значит быть человеком? Тело и машина в новеллизациях ролевой игры <i>Warhammer</i>	295
Андрей Марданов Феномен замещающей реальность симуляции в творчестве Мартина Эмиса	305
Татьяна Светашёва Новые твёрдые поэтические формы в русскоязычном Интернет-пространстве	315
Юрий Лабынцев Современное интернетвидение героики защитников крепости Осовец как кибертекст	327

Leksikon YU mitologije, czyli przeszłość zaklęta w rzeczach

Wzrost popularności prozy biograficznej i autobiograficznej skierował w ostatnich latach uwagę badaczy na zagadnienie pamięci oraz jej związków z literaturą piękną i historią¹. Zwłaszcza na gruncie pierwszej z wymienionych przestrzeni kategoria ta może się poszczycić zawrotną karierą. Dostrzec można, iż dociekania koncentrują się obecnie przede wszystkim na trzech problemach: pamięci literatury, pamięci w literaturze oraz literatury ujmowanej jako medium pamięci. Pierwsze z pojęć, stosowane przede wszystkim w odniesieniu do związków intertekstualnych, tzw. „aktów przypominania”², pojawiło się na gruncie literaturoznawstwa za sprawą Renate Lachmann³. Jej zdaniem literatura przypomina sobie samą siebie poprzez intertekstualne nawiązania do wcześniejszych utworów, gatunków czy konwencji. Drugie z wymienionych pojęć wiąże się z obecnymi w dziełach literackich strategiami przedstawiania wspomnień i rekonstruowania wydarzeń z przeszłości. Natomiast badacze ujmujący literaturę jako medium pamięci kierują swoją uwagę na różnego rodzaju formy wpływające na medialną skuteczność tekstów w procesie zapośredniczania pamięci⁴. W dalszej części swoją uwagę pragnę skierować na dwa ostatnie pojęcia, czyniąc tematem rozważań wykorzystywane na gruncie literatury strategie przywoływania przeszłości.

¹ Ne temat roli pamięci na gruncie literatury i literaturoznawstwa szeroko pisze Jerzy Kałużny. Zob. J. Kałużny, *Kategoria pamięci zbiorowej w badaniach literaturoznawczych*, „Kultura Współczesna” 2007, nr 3 (53), s. 85. Z kolei problematyką relacji zachodzących między pamięcią a historią zajęła się Barbara Szacka w książce *Czas przeszły, pamięć, mit*, poświęcając jej rozdział zatytułowany *Historia i pamięć zbiorowa*. Zob. B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006.

² Zob. J. Kałużny, op. cit., s. 87.

³ Zob. R. Lachmann, *Gedächtnis und Literatur: Intertextualität in der russischen Moderne*, Frankfurt am Main 1990.

⁴ Szerzej zob. J. Kałużny, op. cit., s. 89.

Badacze koncentrujący się na sposobach funkcjonowania pamięci, zarówno autobiograficznej, jak i zbiorowej, w swych dociekaniach niezwykle często posługują się pojęciem medium – pośrednika w przekazywaniu minionych wydarzeń. Media, nazywane również nośnikami czy formami pamięci⁵, pełnią kluczową funkcję podczas nadawania znaczenia wydarzeniom z przeszłości. Dzięki nim pamięć zachowuje materialne podłoże, które jest niezbędne w procesie komunikacji i artykulacji jej treści⁶. Za ich pośrednictwem możemy przekazywać własne wspomnienia innym. Ponadto nośniki, takie jak pismo, dokumenty, książki czy fotografie, zapewniają również obiektywizm. Istnieje wiele klasyfikacji mediów pamięci⁷, a badacze zwracają również uwagę na fakt, iż każde społeczeństwo dysponuje charakterystycznymi dla siebie formami. Są one zmienne historycznie, a wachlarz możliwości mediatyzacji stale się poszerza dzięki rozwojowi mass mediów. W obiegu obrazów przeszłości uczestniczyć mogą różnorodne nośniki, nie tylko te, u podstaw których leżą nowoczesne sposoby komunikacji. Obecnie coraz częściej podkreśla się wkład uroczystości upamiętniających ważne wydarzenia, muzeów, archiwów, cmentarzy, pomników, a nawet ciała w proces kształtowania pamięci zbiorowej.

Przechodząc na grunt literatury, podkreślić należy, że nośnikami pamięci posilkują się często pisarze pragnący przy ich pomocy przekazać pamięć o wydarzeniach trudnych, bolesnych, często traumatycznych. Za takie bez wątplenia należy uznać rozpad Jugosławii, w efekcie którego wielu ludzi poczuło się apatrydami i nie potrafiło odnaleźć się w nowo powstałych państwach. Odczucia te zintensyfikował rozpoczęty w latach dziewięćdziesiątych XX wieku proces konfiskaty jugosłowiańskiej tożsamości i pamięci zbiorowej. Wielu twórców podjęło próbę wyartykułowania tego problemu za pomocą literatury, starając się przy tym przekazać pamięć o wspólnej przeszłości, która nagle stała się politycznie niepoprawna. Powstało wówczas wiele tekstów przywołujących obrazy Jugosławii sprzed rozpadu. Wspomnieć należy chociażby o utworach Dubravki Ugrešić, Slavenki Drakulić, Dževada Karahasana, Gorana Tribusona, Miljenka Jergovicia, Drago Jančara, Aleša

⁵ Takie określenie stosuje m.in. Marek Zaleski. Zob. M. Zaleski, *Formy pamięci. O przedstawianiu przeszłości w polskiej literaturze współczesnej*, Warszawa 1996.

⁶ Zob. B. Korzeniewski, *Medializacja i mediatyzacja pamięci – nośniki pamięci i ich rola w kształtowaniu pamięci*, „Kultura Współczesna” 2007, nr 3 (53), s. 11.

⁷ Peter Burke wymienia pięć mediów – tradycję ustną, posiadające konwencjonalny charakter wspomnienia i dokumenty pisemne, obrazy, rytuały pamięci, a także przestrzenie społeczne i geograficzne. Christoph Cornelissen do nośników pamięci zalicza literaturę, fotografię, dzieła sztuki, media elektroniczne oraz historię ujmowaną jako naukę. Z kolei klasyfikacja Aleidy Assmann opiera się na czterech nośnikach – piśmie, obrazie, cieple i miejscu. Szeroko na ten temat zob. *ibidem*, s. 20.

Debeljaka, Vesny Goldsworthy, Davida Albahariego czy Pavao Pavličicia. Wymienieni autorzy sięgnęli po różnego rodzaju formy służące utrwaleniu pamięci, dzięki czemu możliwy stał się powrót do przestrzeni kulturowo-histerycznej, kojącej nostalgię za utraconym domem. Twórcy ci w swoich tekstach dokonują rekonstrukcji przeszłości najczęściej w oparciu o różnego rodzaju dokumenty, listy, odnalezione po latach zapiski, pamiątki rodzinne, stare fotografie czy przedmioty codziennego użytku⁸.

Jugosławia jako przestrzeń nostalgiczna stała się w ostatnim dwudziestoleciu jednym z najciekawszych i najpopularniejszych zagadnień nie tylko na gruncie postjugosłowiańskiej literatury, ale i (pop)kultury. Stało się tak między innymi za sprawą leksykonu o znamienym tytule *Leksikon YU mitologije*⁹, którego redaktorzy postawili sobie za cel rozpoznanie i skatalogowanie definiujących poczucie tożsamości zbiorowej fenomenów kultury popularnej i życia codziennego w socjalistycznej Jugosławii. Leksykon po raz pierwszy ukazał się drukiem w 2004 roku nakładem serbskiego wydawnictwa „Rende” oraz chorwackiego „Postscriptum”. Zamysł stworzenia słownika narodził się już w 1989 r., a jego pomysłodawcami byli Dubravka Ugrešić oraz ówczesni redaktorzy chorwackiego czasopisma „Start”, Dejan Kršić i Ivan Molek. Do projektu powrócono dopiero w połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku. W 2001 roku powołano redakcję, w której skład weszli Iris Adrić, Đorđe Matić i Vladimir Arsenijević, oraz stworzono stronę internetową, poprzez którą mieszkańcy byłej Jugosławii mogli zgłaszać propozycje własnych haseł. Zaproszenie spotkało się z ogromnym odzewem. Z całego świata zaczęły napływać wiadomości, a do pracy zasiedli również profesjonaliści – historycy i literaci¹⁰. *Leksikon YU mitologije* odniósł ogromny sukces wydawniczy, do chwili obecnej doczekał się trzech wznowień, a w 2011 roku ruszyły prace nad przygotowaniem kolejnego tomu. Mimo dziesięciu lat, które upłynęły od pierwszej edycji wydania książkowego, nadal pozostaje obiektem licznych dyskusji i refleksji naukowych, wywiera silny wpływ na rozwój postjugosłowiańskiej (pop)kultury¹¹

⁸ Szerzej na temat różnego rodzaju nośników pamięci obecnych w postjugosłowiańskiej prozie autobiograficznej piszę w książce *Proza autobiograficzna pokolenia jugonostalgików*. Zob. M. Ślawska, *Proza autobiograficzna pokolenia jugonostalgików*, Wrocław 2013.

⁹ *Leksikon YU mitologije*, ured. I. Adrić, V. Arsenijević, Đ. Matić, Beograd-Zagreb 2004. Wszystkie cytowane przeze mnie fragmenty utworu pochodzą z tego wydania, stronę podaję w nawiasie w tekście zasadniczym.

¹⁰ Szerzej na ten temat zob. *ibidem*, s. 4.

¹¹ W oparciu o niego powstały m.in. projekty sceniczne, program telewizyjny oraz kampania reklamowa. Szerzej na ten temat zob. [online], <http://leksikon-yu-mitologije.net/fenomen-leksikon/>, [21.10.2014].

oraz pośredniczy w procesie wzajemnego poznawania, rozumienia i jednania mieszkańców byłej Jugosławii¹².

Leksikon YU mitologije jest zbiorem różnorodnych opowieści o tym, czym mieszkańcy Jugosławii żyli w czasie, gdy poszczególne republiki tworzyły jedną federację. To rodzaj przewodnika, który w ponad 920 hasłach przedstawia najważniejsze informacje dotyczące kultu Josipa Broza Tity, idei braterstwa i jedności, najpopularniejszych piosenkarzy, aktorów, sportowców, ludzi kina i teatru, a także: zespołów muzycznych, filmów, seriali i teleturniejów, programów radiowych i telewizyjnych, festiwali (muzycznych, filmowych, teatralnych), czasopism, organizacji oraz wydarzeń kulturalnych i społecznych, osiągnięć jugosłowiańskiej motoryzacji, książek dla dzieci i młodzieży, popularnych piosenek, restauracji, kawiarni, a nawet garderoby, kosmetyków czy kulinariów. Ze względu na obraną formułę utworu wiadomości w nim ujęte nie układają się w ciąg narracyjny, a całość cechuje fragmentaryczność. O niespójności tego wyjątkowego dzieła zdecydował również fakt, iż ma ono wielu autorów, znanych z imienia i nazwiska, anonimowych lub ukrywających swoją tożsamość pod pseudonimem. Hasła zamieszczone zostały w oryginalnej wersji językowej – chorwackiej, serbskiej, słoweńskiej, macedońskiej – a więc takiej, w jakiej zostały przesłane do redakcji, a niektóre z nich powstały z połączenia tekstów kilku osób. Artykuły są niejednorodne pod względem formy i objętości oraz nie przedstawiają wiedzy o charakterze encyklopedycznym¹³. Część słownikową poprzedza kalendarium najważniejszych wydarzeń składających się na niespełna pięćdziesięcioletnią historię socjalistycznej Jugosławii. Podkreślić jednak trzeba, że *Leksikon YU mitologije*, jak żaden inny utwór, łączy w sposób niezwykle udany historię kraju z prywatnymi historiami jego mieszkańców.

Podczas lektury tego niezwykłego dzieła zauważyć można, iż autorzy poszczególnych haseł ogromną wartość poznawczą przypisują rzeczom materialnym – elementom garderoby, produktom spożywczym, przedmiotom codziennego użytku – starając się wyłuskać z nich utraconą przeszłość. Przywoływane przedmioty niejednokrotnie są swojego rodzaju wehikułami umożliwiającymi powrót do lat dzieciństwa i młodości. Dzięki

¹² Prezydent Serbii Borislav Tadić wręczył *Leksikon YU mitologije* prezydentowi Chorwacji Ivo Josipovićowi podczas obchodów upamiętniających dwudziestą rocznicę kapitulacji Vukovaru.

¹³ Kwestii przekształceń dokonujących się w obrębie postjugosłowiańskiego dyskursu encyklopedycznego podjęłam w wystąpieniu konferencyjnym pt. *Jugonostalgia a postjugosłowiański dyskurs encyklopedyczny* zaprezentowanym podczas Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej nt. *Doświadczenie komunizmu, pamięć i język – spojrzenie w stronę teorii*, która odbyła się w Toruniu w dniach 13–14 czerwca 2014 roku.

nim autorzy przypominają sobie, kim są, gdyż „pamięć zawarta w znanych nam przedmiotach definiuje ramy naszego poznania”¹⁴. Na plan pierwszy wysuwają się rzeczy, których już nie ma, które jednoznacznie wiązały się z życiem codziennym w socjalistycznej Jugosławii, wytwory rodzimych przedsiębiorstw, które na początku lat dziewięćdziesiątych dwudziestego wieku zniknęły, podobnie zresztą jak kraj, w którym były wytwarzane. Autorzy piszą o nich z wyczuwalną nostalgią, chociaż często były jedynie podróbkami zachodnich marek niedostępnych na jugosłowiańskim rynku. Tak też było w przypadku butów amigo, o których można przeczytać:

U rano doba jugoslovenskog punka, krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina, dakle u vreme kada je bilo praktično nemoguće nabaviti par *DocMartens* čizama izuzev ukoliko niste bili te sreće da odete čak do Engleske čizme *Amigo*, koje je proizvodio *Peko*, predstavljale su (i pored zbnjujućeg španskog naziva) jedinu koliko toliko dostojnu supstituciju „prave stvari” na domaćem tržištu. Prirodno, *Amigo* čizme samo su ovlaš podsećale na „martinke”, ali bile su dovoljno visoke, dovoljno patkaste, i šnirale su se dovoljno čvrsto uz nogu da su ipak mogle da zamene taj nedostižni predmet želja, taj konzumentski fetiš jedne samoproklamujuće kontrakulture, prave *Doc Martens* čizme [s. 38-39].

W podobny sposób przywołane zostały także inne rodzaje obuwia, takie jak: baletanke [s. 45], bata patike [s. 46], brukserice [s. 63], borosane [s. 57], buce [s.63], šimike [s. 381] czy unizerzalkie [s. 406]. Niezwykle często w opowieściach składających się na leksykon pierwszoplanową rolę odgrywają rzeczy dobrze zapamiętane w najmłodszym okresie życia autorów, tworzące ich dziecięcy świat, takie jak zabawki (bata akrobata [s. 46], bicikl pony [s. 317]) czy słodczyce, najczęściej wyroby cukiernicze zagrzebskiej fabryki Kraš – životinsko carstvo [s. 442], tortica [s. 402] – lub cukierki cedevita [s. 67], herbatniki plazma [s. 311], lody pekabela [s. 303], kremy czekoladowe: cipiripi [s. 71] i eurokrem [s. 130] czy napój kokta, o którym autorzy piszą:

Čuveni osvežavajući napitak s karakterističnim ukusom špika jugoslovenske proizvodnje. Naime, kao socijalistička zemlja, SFRJ nije želela do dopusti da se njena omladina „navuče” na kapitalističku *Coca-Colu*. Pošto nije želela da bude zemlja rigidnog socijalizma, i kako bi omogućila svojoj omladini da ima svetski napitak, stvorena je *Cockta* kao domaći pandan *Coca-Coli*. Izvorno slovenački proizvod, navodno promovisana na otvaranju ve-

¹⁴ F. Schmidt, M. Skowrońska, *Człowiek w sieci przedmiotów. Socjologiczna analiza roli i znaczenia przedmiotów w przestrzeni domowej*, [w:] *Rzeczy i ludzie. Humanistyka wobec materialności*, red. J. Kowalewski, W. Piasek, M. Śliwa, Olsztyn 2008, s. 216.

like skakaonice na Planci, 1956. Imala sjajno dizajniranu bočicu s reljefno izbočenim slovima [s. 71-72].

Predrag Marković zauważa, że spośród wszystkich haseł zebranych w leksykonie 66 odnosi się do produktów spożywczych oraz, powołując się na badania, podkreśla ich rangę w kształtowaniu pamięci zbiorowej:

U nekim anketama koje su krajem 20. veka sprovedene na zagrebačkim ulicama, mladi ljudi, koji su u vreme SFRJ bili deca, izrazili su žaljenje za „ev-rokremom” čokoladnim namazom jedne fabrike iz Srbije. Sličnu emotivni vrednost za građane Srbije imale su „bajadere” zagrebačke fabrike KRAŠ¹⁵.

Kolejne strony leksykonu zapewniają spisy różnorodnych przedmiotów-wehikułów, co prowadzi do powstania swego rodzaju katalogu rzeczy zapomnianych, już nieistniejących. Ta niezwykła kolekcja przedstawia wymierną wartość jedynie dla jej autorów. Wraz ze zmianą okoliczności, sytuacji społeczno-politycznej znaczenie opisywanych na kartach leksykonu rzeczy uległo zmianie. Z przedmiotów codziennych, zwyczajnych przekształciły się w artefakty. Łączą autorów z nieodwracalnie minioną przeszłością i pomagają wyznaczyć fundament ich świata. Ludzie, którzy z takiego czy innego powodu utracili przeszłość, zachowują tożsamość dzięki pamięci rzeczy. Zauważyć można, że kolejne hasła leksykonu nie są jedynie „suchymi” definicjami, wyjaśnieniami, czym w byłej Jugosławii były poszczególne przedmioty, jaką pełniły funkcję, ale autorzy łączą z nimi swoje prywatne historie, wplatają je w autobiograficzne opowieści o swoim dawnym życiu. Jedna z osób o gumowych sandałach niezastąpionych latem, podczas wypoczynku na chorwackich kamienistych plażach, napisała:

Kad god bi porodica išla na more, kupovale su se Jugoplastika gumene sandale za plažu. Najčešće jednobojne – tamno plave, ili žute. Sva deca na plaži su ih nosila, tako da si ih mogao lako zameniti s tuđima. Tko je imao providne, bio je car na plaži. Jednom sam našla zaboravljenu sandalu – providnu, sa srebnim šljokicama i slikom Miki Mause. Pretražila sam plažu da ću naći i drugu, ali uzalud. Godinama sam je čuvala u fioci nadajući se da će i meni moji kupiti takve sandale kad sledeći put budemo išli na more [s. 177].

Natomiast o butach do gry w piłkę nożną możemy przeczytać, że:

Najbolje tenisice za nogomet koje su se mogle kupiti u Jugoslaviji. Bijele sa tri crne crte, čija se petnaesta varijanta još uvijek može naći u dućani-

¹⁵ P.J. Marković, „Emocionalna topografija sećanja” jugonostalgije: primer Leksikona Yu mitologije, [w:] *Pamćenje i nostalgija*, ured. Gordana Đerić, Beograd 2009, s. 208.

ma tipa *Borovo* ili *Planika*. No te tenisice obilato su se mogle vidjeti i na nogama mladića u kinu, na korzu ili omiljenom kafiću. Čak sam ih i sam prošetao zagrebačkim Arhitektonskim fakultetom 1994. uz dodatni plavi adidas šušćak, no moja cura nije bila baš najsretnija. Taj zadnji par kupio sam u Brelima negdje deset godina ranije i od onda više nisam vidio „one prave” *Univerzalke* [s. 406].

Leksikon YU mitologije nie tylko rejestruje i opisuje rzeczy już często nieistniejące, martwe, ale dokonuje ponownego ich „ożywienia” czy „uruchomienia”. Przedmioty skrzętnie ukryte w pamięci mieszkańców byłej Jugosławii wydostają się z niej wraz z opowieściami o ich życiu. W oparciu o nie organizowane są wspomnienia, zostają włączone w ciąg narracyjny, stając się niejako zwierciadłami, w których odbijają się nie tylko prywatne losy autorów, ale dzieje całej zbiorowości. W leksykonie ujęto wiele opisów zachowań mieszkańców Jugosławii, w których główną rolę odgrywiają właśnie rzeczy. W jednym z nich czytamy:

Osim što su jedna drugoj ispunjavale spomenare i igrale gumi-gumi, djevojčice u pred-pubertetskoj dobi sakupljale su salvete. Za razliku od skupljanja značaka (Titov crveni ćirilični autogram...) ili praznih limenki gaziranih sokova (*Fante, Cole, Seven Up-a...*), ovo je bio hobi isključivo za djevojčice. Kolekcija salveta obično se čuvala u kutiji od bombonjere („Djevojka s lutnjom...”), a salvete su se iz kutije vadile s najvećom pobožnošću i pažljivošću, jer ne daj bože da se koja zgužva ili – nezamislivo li užasa – zdrapa. Ako bi se salveta dobila zgužvana, prije dodavanja kolekciji ona bi se danima prešala u kakvoj debeloj teškoj knjizi. Salveta je bilo raznovrsnih: žarkih boja sa šarenim rubom, baršunasto mekanih, ili pak djevičanski bijelih, svilenkastih i šušćavih i laganih poput perca, sa čipkastim reljefom, ili prigodnih (božićnih, uskršnjih...). Kako se od svih tih silnih salveta dolazilo dan danas mi nije jasno; ono čega se sjećam je da se kolekcija „gradila” uglavnom trampom. To da je bilo barbara koji bi tim predivnim delikatnim *collector's item*-ima bili u stanju obrisati usta, to nismo mogle ni zamisliti [s. 358].

Wykorzystując pamięć o rzeczach autorzy pokazują, jak wyglądała jugosłowiańska codzienność, która nierzadko opierała się na różnego rodzaju zabiegach mających dopomóc w ich pozyskaniu. Wspomnieć wystarczy o podejmowanych staraniach mających skrócić czas zakupu samochodu czy o krótkich, zazwyczaj jednodniowych, wyjazdach zagranicznych na zakupy, o których możemy przeczytać:

Sram me napisati kako smo mama i ja morale putovati u Trst onim busom punim švercerica u ponoć, jer je tata mislio da je to primitivno i nije nas

htio voziti. Stigle bi u šest ujutro i hodale ko mutave, piljile u izloge i šekale da se dućani otvore, a ja bih onda ipak sve kupila u *Benetonu*. Najgore je bilo kad bi nas carinici na povratku sve izbacili van, skupa sa svim vrećicama – katastrofa [s. 383].

Z kolei Iris Adrić, redaktorka leksykonu, zakupy za granicą wspomina następująco:

Dok se u Trst uglavnom išlo po garderobu, u Graz se išl po „špeceraj”. Mene špeceraj nije zanimalo ali me jesu zanimalo „Mozart kugle” kao i raznorazni dezići, parfemi (*Poison!*) i gelovi za kosu i sve ono što se kod nas moglo kupiti samo u *Posredniku*. Jednom smo mama i ja išle busom punim veselih domaćica, koje su jedna drugoj otimalo riječ i nadvikivale se: „Podsjeti me da ne zaboravim kupiti čokoladu za kuhanje!”. Sjećam se da je naša susjeda, teta Etelka, bila zaboravila pasoš, i dok su se sve ostale oko nje uzrujavale da bude je na granici izdržali, ona se ni najmanje nije brinula: „Kaj me briga, i onak bu nam carinik rekel da sam’ podignemo pasoše u zrak. Ja budem pokazala štednu knjižicu, imam ju kod sebe, i tak je iste boje!”. Tako je i bilo. Austrijski carinik zakoračio je u bus, bacio pogled na dignute pasoše i teta Etelkinu štednu knjižnicu, sažalno pogledao na šofera, odmahnuo glavom, nasmijao se, i izašao. A bus je, skup s teta Etelkom, nastavio prema Grazu [s. 382-383].

Przywołane przykłady pokazują, że autorzy leksykonu nie tylko organizują własne wspomnienia w oparciu o rzeczy materialne, ale idą krok dalej i przy ich użyciu ukazują dzieje Jugosławii, jej sytuację ekonomiczną i nastroje społeczne. Co więcej, za ich pomocą starają się uchwycić bieg czasu i przemian dziejowych swojej ojczyzny.

Nie ulega wątpliwości, że wpływ przedmiotów na dzieje ludzkości jest ogromny, nierzadko biorą one bezpośredni udział w istotnych wydarzeniach dziejowych. Znaczenie przywołanych w omawianym leksykonie rzeczy kryje się w tym, iż są one produktami określonej epoki, jej kultury materialnej. Dzięki temu w szczególny sposób uczestniczą w historii zbiorowości. Autorzy poszczególnych haseł tworzą swoiste życiorysy rzeczy, pokazują, w jaki sposób zmieniały się wraz z czasem, postępowaniem techniki oraz zmianą sytuacji ekonomiczno-gospodarczej byłej Jugosławii, równolegle snując opowieść o losach jej mieszkańców¹⁶. Doskonałymi przykładami potwierdzającymi to są hasła poświęcone osiągnięciom jugosłowiańskiej motoryzacji. Pierwszym, legendarnym dziś modelem, który zjechał

¹⁶ Taką samą strategią narracyjną posłużyła się również Slavenka Drakulić w zbiorze zatytułowanym *Kako smo preživjeli komunizam i čak se smijali*. Szerzej na ten temat zob. M. Ślawka, op. cit., s. 88-96.

z taśmy fabryki Zastava Kragujevac była produkowana od 1956 roku ficia (serb. fića, chorw. fićo, słoweń. fičko, mac. fikjo)¹⁷ – Zastava 750.

Prevozno sredstvo s točkovima, velikodušnije „automobil”. Iako predviđen za prevoz omanjih putnika za kratkim relacijama, fićom su čitave familije (sa koferima, strinama i loncem punjenih paprika za usput) putovale u postu rođacima na drugi kraj zemlje. Kupovina fiće je šezdesetih godina bio događaj ravan rođnju ili smrtnom slučaju u porodici. Inicijacija (...) vršila se tako što bi vlasnik ukrcao neverovatnu količinu oduševljene susedske dece i provozao ih po kraju. Zatim bi pristupio sledećem obredu: 1. ritualno pranje; 2. pažljivo nameštanje nalepice „YU”; 3. ukrašavanje enterijera minijaturnim kopačkama ili bokzerskim rukavicama [s. 137].

Popularną ficię na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych zamieniła Zastava 1300, określana potocznie tristać, o której autor hasła jej poświęconego pisze:

U funkcionalno-tržišnom pogledu, njegova dominacija bila je na prijelazu iz šezdesetih u sedamdesete kada je tzv. druga motorizacija iznjedrila potrebu za bržim i komfornijim automobilom, na razmeđi između pučkog „fiće” i besćutnih benzinskih ispičutura poput „Moskviča” ili „Volge”. [...] kazaljka na brzinomjeru lako se protezala sve do 135km/h, a prostrana unutrašnjost pogodovala je dugim putovanjima, kao, uostalom, i natalitetu jer se, uz dvoje odraslih, na stražnjem sjedištu moglo voziti bar troje sitne djece. [...] Njegove je prednosti, naime, tada mogao uživati tanak sloj političara i privrednika, zatim najviši vojni i milicijski krugovi, poznati nogometaši, osobito fudbaleri, i možda poneki dobitnik na sportskoj prognozi. Ali zato, već na prijelazu u novo desetljeće, postaje dostupnija radničkoj klasi [s. 134-135].

Od 1981 r. jugosłowiański rynek zdominowała Zastava 101, znana również jako stojadin:

[...] jugoslovanska različica *Volkswagen*- a – dobesedno „ljudski avto”! Pogled plastičnega trabanta in wartburga cenovno najdostopnejši avto v SFRJ, zato so ga nekaj časa vozili skorajda vsi [s. 371].

¹⁷ Nazwa ficia pochodzi od imienia bohatera komiksu drukowanego na łamach czasopisma „Borba”. A.M. Pucika podaje następującą etymologię tej nawy: „O poreklu nadimka *fića* postoji bezbroj teorija, ali je sledeća najbliža istini. Pedesetih godina je u centralnom partijskom glasilu „Borba” objavljivan kratki strip pod naslovom ‘Kurir Fića’. Dotični kurir je u skladu sa vremenom, blago i izokola kritikovao neke pojave i nepravilnosti u sistemu, i zbog toga uživao ogromnu popularnost čitalaca. Pojava prvog nacionalnog automobila samo je zgodno povezala popularnog kurira i deminutiv od baznog vozila FIAT”. www.nacionalnasklasa.net cyt. za: K. Binda, *Zastawą 750 po Jugosławii*, [w:] *Popkomunizm. Doświadczenie komunizmu a kultura popularna*, red. M. Bogusławska, Z. Grębecka, Kraków 2010, s. 275.

W połowie lat osiemdziesiątych XX wieku na świat przyszło kolejne dziecko jugosłowiańskiej myśli technicznej – yugo, o którym czytamy:

Yugo je najpopularniji automobil jugoslovenske proizvodnje. [...] *Yugo* poznat je po dugom čekanju da bi se dobio nakon što ste ga uplatili. Takođe je poznat po tome što je fabrika *Zastava* sa svojim kupcima igrala igru iznenađenja pod nazivom „Pogodite kakav je vaš auto!”; naoko svi su isti i kao novi, ali zahvaljujući varirajućem kvalitetu neki vam traje par godina ili 30.000 km, dok sa drugim možete da se vozite 10-15 godina i 150.000 km bez ikakvih problema, čak da poželite da kupite ponovo isti [s. 424].

Łącząc te niezwykle humorystyczne, czasami wręcz groteskowe hasła we właściwej kolejności – nie alfabetycznej, a według chronologii faktów, które przywołują – otrzymujemy nie tylko znakomity szkic dotyczący rodzimej motoryzacji, ale i studium na temat realiów życia codziennego w socjalistycznym państwie. Przytoczone wspomnienia nie są odosobnione, jednostkowe, ale wspólne dla całego społeczeństwa jugosłowiańskiego, co potwierdza również przynależność narodowa ich autorów oraz język – serbski, chorwacki i słoweński – w którym teksty zostały napisane. Po szczególne hasła rejestrują, jak zmieniał się status materialny Jugosłowian, komfort ich życia oraz nastroje społeczne.

Jerzy Jarzębski podkreśla, że „istnienie rzeczy w historii polega na ciągłej zmianie ich funkcji i znaczenia przy względnej trwałości materialnej postaci”¹⁸. Dzięki niej przedmioty nie są jedynie niemymi świadkami historii, „miniony czas zostawił na nich ślady, które można czytać jak (...) palimpsest historii”¹⁹. Autorzy leksykonu pokazują jednocześnie, że nawet fizyczna destrukcja przedmiotów jest tylko stanem przejściowym. Hasło poświęcone *Zastavie 1300* kończy fragment mówiący o dalszych kolejach losu kultowego samochodu:

Današnjih sedam funkcija tristaća:

1. taxi u Egiptu;
2. priručni kokošinjac;
3. nazočnik na divljim deponijama;
4. vozilo za prijevoz medicarskih proizvoda od kuće do sajma;
5. predmet nostalgije egzistencijalno ugroženih bivših oficira JNA;
6. pčelinjak;

¹⁸ J. Jarzębski, *Historia zapisana w rzeczach (na podstawie prozy współczesnej)*, [w:] *Teraźniejszość i pamięć przeszłości. Rozumienie historii w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, red. H. Gosk, A. Zieniewicz, Warszawa 2006, s. 157.

¹⁹ P. Czaplinski, *Rzecz w literaturze albo proza lat dziewięćdziesiątych wobec mimesis*, [w:] *Człowiek i rzecz. O problemach reifikacji w literaturze, filozofii i sztuce*, red. S. Wysłouch, B. Kanińska, Poznań 1999, s. 231.

7. Смотрите подробнее о творчестве С. Ковалева: *Паміж Беларуссю і Польшчай. Драматургія Сяргея Кавалёва. Зборнік артыкулаў = Pomędzy Białorusią a Polską. Dramaturgia Siarhieja Kawaloua, virtualno odredište u rijetkoj psovci: „Ma teraj se u tri tristaća”* [s. 137].

Ficia, której rola, jaką odgrywała w społeczeństwie, zmieniała się wraz z upływającym czasem, ostatecznie podzieliła los Jugosławii. Stała się symbolem jej rozpadu i początku wojny. 27 czerwca 1991 roku w centrum Osjeku czołg Jugosłowiańskiej Armii Narodowej (Jugoslovenska Narodna Armija) zmiażdżył stojącą na środku skrzyżowania czerwoną ficię, manifestując w ten sposób swoją siłę. Fotografia upamiętniająca to wydarzenie obiegiła świat. „Kontrast pomiędzy małym samochodem a ogromną, taranującą go maszyną wojskową, skojarzono z oporem, a zarazem z bezsilnością zwyczajnych ludzi wobec wojny”²⁰ – zauważa Katarzyna Binda. Taki obraz fici funkcjonuje w świadomości mieszkańców wszystkich byłych republik²¹. W dwudziestą rocznicę wydarzenia (27 czerwca 2011) w Osjeku uroczyście odsłonięto pomnik przedstawiający ficię miażdżącą czołg²².

Leksikon YU mitologije nie jest zatem jedynie inwentarzem fenomenów jugosłowiańskiej (pop)kultury, ale opowiada również o ich „życiu po życiu”. Jego autorzy pokazują, jak zmieniały się funkcje poszczególnych przedmiotów, które z biegiem historii z towarów luksusowych, materialnych symboli socjalizmu przestoczyły się w śmieci. Przemiany społeczne i ekonomiczne odciskały na nich swój ślad. Niejednokrotnie stawały się one również narzędziami w rękach polityków, czego egzemplifikację również odnajdujemy na kartach leksykonu. Mileta Prodanović w haśle poświęconym grafice widniejącej na opakowaniu mleka *Kravica* odnotowuje:

Dugotrajno kravlje mleko koje je proizvedio i pakovao PKB-IMELK (*Poljo-privredni kombinat Beograd*). Prisutno uglavnom u istočnim delovima Jugoslavije, a najviše u Beogradu. Robna marka bila je nasmejana krava sa „cvetom” među rogovima. Početkom devedesetih, kada u političko polje sve agresivnije stupa Mirjana Marković (supruga tadašnjeg predsednika Slobodana Miloševića), čije je obeležje, barem u prvim fazama javne aktivnosti, bio ukrasni detalj – cvet u kosi – „kravica” biva nenametljivo redizajnirana. Nestaje cvet. Neka istraživanja tvrde da cvet zapravo nikada nije ni bilo na kravici. To bi onda značilo da je cvet bio kolektivna halucinacija velikog broja ljudi. Baš kao i Jugoslavija [s. 256].

²⁰ K. Binda, op. cit., s. 280.

²¹ Zob. I. Žanić, *Smrt crvenog fiće (članci i ogledi 1989-1993)*, Zagreb 1993.

²² Szerzej na ten temat zob. [online], <http://www.vecernji.hr/zanimljivosti/tisuće-osjecana-na-otvaranju-spomenika-crvenom-fici-304780>, [21.10.2014].

Relacje nawiązujące się między ludźmi i rzeczami są zmienne i skomplikowane, „tkają się połączenia, powstają nieporozumienia; (...) wszystko jest znacznie mniej proste”²³ – zauważa Roger-Pol Droit. Także ich rola na gruncie literatury nie jest jednoznaczna i oczywista. Zainteresowanie problematyką materialności szczególnie ujawnia się w prozie o charakterze (auto)biograficznym, w różnego rodzaju świadectwach i wspomnieniach. Dzieje się tak dlatego, że rzeczy przypominają nam o konkretnych miejscach i ludziach, potwierdzają oraz odtwarzają nasze więzi z nimi. Jako nośniki pamięci – zarówno indywidualnej, jak i zbiorowej – nadają wydarzeniom ciągłość oraz stanowią o poczuciu tożsamości. Reasumując, podkreślić trzeba, iż *Leksikon YU mitologije* to jedyny w swoim rodzaju katalog fenomenów jugosłowiańskiej kultury popularnej oraz symboli socjalistycznej codzienności, które stają się wehikułami pozwalającymi powrócić do przeszłości. W oparciu o nie autorzy organizują swoje wspomnienia, rozprawiają się z przeszłością, porządkują pamięć, by odnaleźć się w teraźniejszości. Ten wielogłos aspiruje do tego, by stać się rodzajem (auto)biografii całego pokolenia ludzi żyjących w socjalistycznej Jugosławii. Życiorysy poszczególnych osób splatają się z biografiami rzeczy, które zaczynają opowiadać swoje własne historie, zbieżne z losami kraju. Poprzez te opowieści autorzy ukazują nie tylko to, jak wyglądało życie codzienne Jugosłowian, lecz także przeobrażenia o charakterze społecznym, ekonomicznym i politycznym. Skatalogowane w leksykonie przedmioty stają się nośnikami znaczeń i wartości, posiadają wymiar mitologiczny, utrwalone są w nich opowieści nadające znaczenie całej zbiorowości. W sensie przenośnym oraz dosłownym podniesione zostają do rangi eksponatów muzealnych²⁴, w których zapisana zostaje nie tylko historia kraju, ale i tożsamość ludzi w nim mieszkających.

²³ R.-P. Droit, *51 zabaw (z) rzeczami. Doświadczenie rzeczywistości*, przeł. E. Urscheler, Sopot 2005, s. 87.

²⁴ Ekspozycje poświęcone życiu w socjalistycznej Jugosławii organizuje obecnie wiele galerii. Jednym z ważniejszych wydarzeń tego typu była wystawa zatytułowana *Živeo život*. Poświęcona została jugosłowiańskiej kulturze popularnej oraz jugosłowiańskiej codzienności i podzielona na dwa etapy. Pierwszą część wystawy podziwiać można było w Belgradzie od 4 czerwca do 31 lipca 2013 r., a od 10 września do 10 października 2013 r. w Lublanie. Drugi etap pokazany został w Belgradzie w dniach 17 grudnia 2013 r. – 20 kwietnia 2014 r., a następnie wystawa powędrowała do Nowego Sadu, gdzie można było ją zwiedzać od 8 maja do 12 października 2014 roku. Więcej informacji na temat wystawy odnaleźć można na jej oficjalnej stronie internetowej oraz na stronie Muzeum Miejskiego w Nowym Sadzie. Zob. [online], <http://ziveozivot.com/>; <http://www.museumns.rs/lat/node/274>, [21.10.2014].

SUMMARY***Leksikon YU mitologije – the past enchanted in things***

At the turn of the 21st century Yugoslavia has become one of the most interesting and popular themes as a nostalgic area not just because of the post-Yugoslav literature, but also because of the (pop) culture. One of the reasons for such popularity is the lexicon significantly called: *Leksikon YU mitologije*. The editors' task was to identify and catalog the phenomena of popular culture and everyday life in socialist Yugoslavia, which define a sense of collective identity. This text raises the subject of mediatization of memory and strategies of recalling the past, such as cataloging and musealization. I focus on different types of memorabilia, among which tangible objects are brought to the fore and become a kind of advanced vehicles to enable a return to childhood and youth. Thanks to them, the authors of collected entries in the mentioned lexicon recall who they are, they organize their own memories and use them to show the history of Yugoslavia, its economic situation and social attitudes. Biographies of people intertwined with biographies of the things that begin to tell their own stories coincided with the fate of a defunct country. Objects are included in narrative series, becoming a kind of mirrors, which reflect not just the fate of private contributors, but also a history of the entire population.

Keywords: *Leksikon Yu mitologije*, mediatization of memory, memorabilia, cataloging, musealization, yugo-nostalgia.

Słowa kluczowe: *Leksikon Yu mitologije*, mediatyzacja pamięci, nośniki pamięci, katalogowanie, muzealizacja, jugonostalgia.